

İKTİSADÎ MEKÂNIN DOĞASI ve TÜREVLERİ

İsmet OKYAY

Prof.Dr., Mimar Sinan Üniversitesi
oktayismet@hotmail.com

GİRİŞ

Kent olgusunu irdeleyen literatürde kentin çok sayıda tanımlamaları vardır. Her tanımlamanın üzerinde çalışılan bilimsel alana göre yapılmış olması da olağandır. Sosyal bilimler, coğrafya, demografi, iletişim v.g çok sayıda bilimsel alan kendi ilgi alanları çerçevesinde tanımlamanın sınırlarını çizmeye çalışmışlardır. Bunun yanı sıra tanımlamalar yaşanan yüzyılın kabulleri çerçevesinde oluşturulmuşlardır. XX.yüzyılda yapılan bir kent tanımlaması, XIX.yüzyılda yapılan bir tanımlamadan çok farklıdır. Zira her evrede kentsel olgu farklılıklar içerir, ona göre de tanımlamayı biçimlendirir. XX.yüzyılda yapılan kent tanımlamalarında devrin kabul edilmesi zorunlu kılınan kriterleri göz önünde tutulmuştur. Örneğin soğuk savaş yıllarındaki kentsel irdelemelerde kentin fiziki formu, nüfus büyüklüklerine göre sınıflandırılması, estetiği gibi kriterler ön plandadır. Öyle ki, kentin “ insanların mutluluğu için inşa edildiği” tezlerine dâhi rastlamak mümkündür (1).

1968’li yıllar özellikle Batı Avrupa’da sorgulama yıllarıdır. Bu yıllarda sosyal bilimlerin dayanak olarak kabul ettiği bilimsel yöntemler de sorgulanmıştı. Bilimlerin kavrayış tarzlarının sorgulanması sürecinde kentsel mekâna ilişkin bir kuramsal çıkış herkesi çok şaşırttığı gibi o vakte kadar yapılan kentsel söylemleri ihtiyatî olarak edilgenleştirmişti. Bu kuramsal çıkış çok üst düzeyde bilim donanımına sahip Fransız düşünür **Henri LEBEVRE** tarafından yapılmıştı. Düşünce tarihinde devrim olarak nitelendirilen bu kuramsal çıkış özetle şöyledir:

Kentsel mekân bir üründür (produit). Bu ürün tarihsel süreçte iktisadî “değer kuramının” kıstaslarından hareketle sosyal, politik, ideolojik vasıflara sahiptir; çevremizi, yaşam inançlarımızı, mülkiyet ve hukukun içsel karakterini, hatta giderek bilginin boyutlarını belirler (2).

Lefebvre ekolü içinde yetişen **Manuel CASTELLS**, **Raymond LEDRUT**, **Alain LIPIETZ**, **J.P.GARNIER**, **BORDREUIL**, **OSTROWETS**, **SOYA** ve daha nice bilim ainsanı kentsel olguyu benimsedikleri Lefebvre yöntemleriyle irdeleyerek kente dair düşünceye farklı ve yeni açılımlar kazandırmışlardır.

Bu kuramdan hareketle bir “ürün” olan kentsel mekânın iktisadi anlamını içerdiği “**değer, valeur**” belirler. Ürünün değeri piyasa koşulları ile oluştuğu durumda bir “**değişim değeri, valeur d’échange**” vasfına sahiptir.

Ama ürünün değeri kimi zaman piyasa koşulları ile oluşmaz. Zira o ürüne atfettiğimiz değerler içinde parasal ölçütlerle saptanamayacak haz, estetik, duygusal bağlar olabilir. O halde o ürünün değişim değeri yanı sıra bir de “**kullanım değeri, valeur d’usage**” söz konusudur.

“Değişim değerinin” çoğaltılması piyasa koşulları ile oluşsa da, uygulayabileceğimiz kimi stratejilerle, yani “**katma değer, valeur ajoutée**” süreci ile olasıdır. Konumuz itibarı ile bir imar planı kararının mal sahibi lehine değiştirilmesi gibi... Böyle bir işlem sırasında bazı siyasal oluşumlarla

mutabakat sağlanması yoluyla olur ki bu da özünde politik bir eylemdir.

Bu yazımızda, yukarıda genel hatlarını çizmeye çalıştığımız “değer” kavramları bağlamında mekânın neden ekonomik-politik olgular bütünü olduğunu irdelemeğe çalışacağız.

KULLANIM DEĞERİ VE DEĞİŞİM DEĞERİNİN MEKANSAL OLMA HÂLİ

İktisatta “değer” kavramının ilk defa XVIII.yüzyılda **Adam SMITH** (3) tarafından kullanıldığını, daha sonra da **Karl MARX** (4) tarafından geliştirilerek sıkça kullanıldığını biliyoruz. Söz konusu kavramların iktisadî bahisler dışında bir ürün olarak mekânın belirleyicisi olduğu kuramının **Henri LEFEBVRE** (5) tarafından geliştirildiğine önsözde değinmiştik.

Bir ürünün değişim değerinin parasal ölçütlerle belirlenmesinin arz ve talep dengeleri ilke oluşmasına bir binanın serbest piyasada alınıp satılması örneğini verebiliriz. Marksist iktisatçılar bir ürün olarak bu binanın inşasında sermaye kadar emeğin de yer aldığını, dolayısı ile binanın alınıp satılma sürecinde emeğin bina içinde saklı kalan artı değerinin (plus value) piyasadaki sirkülasyon sırasına soyutlandığını, oysa göz ardı edilmemesi gerektiğini hatırlatırlar (6) Bu sav geçerli ise inşa edilmiş mekanda soyutlanmış halde uç uca eklenmiş emeğin varlığı ve bu emeğin de değişim süreci içinde hükmünün hiç olmadığı söz konusu olabilir.

Bina, içerdiği mimari çözümlenmesi, ayrıntıları ile beğenimizi kazanmış olabilir; hatta önünden gelip geçerken ondan görsel bir haz aldığımız da vakîdir. O hâlde bu binanın haz ve estetik boyutunda bir faydalılık vasfı vardır. Böyle bir durumda bu binanın piyasadaki “değişim değeri” dışında bir başka değerinin olması hâline klasik iktisatta “kullanım değeri, valeur d’échange” denilmektedir. Kullanım değeri parasal

ölçütlerle ölçülemez. Kimi zaman ise bir ürünün kullanım değeri toplumsallaşmıştır, manevî vasıflara sahiptir; piyasa değeri dahi akla gelmemelidir. Bazı dinsel kült mekanlar gibi...

İktisatçı olmamasına rağmen **Victor HUGO**’nun Paris’te yıkıma uğrayan güzel yapılar için saptaması konumuz itibarıyla çok ilginçtir:

“Mülkiyet hakları kimin olursa olsun tarihi bir yapının yok edilme izni şu kendini bilmez spekülâtlere verilmemelidir. Onların gözü kara çıkarları iasanlığın onurundan üstün olamaz. Bir yapının iki niteliği vardır: Kullanımı ve güzelliği. Kullanım mal sahibine aittir. İkinci nitelik tüm mülkiyet haklarının üstünde yer alarak toplumdur”(7)

Mekân olarak ürünün öznel ne nesnel olarak (yani kullanım değeri ve değişim değeri olarak) değerlendirilmesi kişilere göre değiştiği gibi toplumlara göre de değişebilir. Birisi için değerli bir nesne başkası için bir şey ifade etmeyebilir. Örneğin içinde doğup büyüdüğümüz yapı yıktırılırsa bizim için önemli, başkaları için önemsiz olabilir.

Bir değer belirlenmesi süreci içinde çoğaltılması “katma değer” kimileri için imkanlar oluştururken, kimi sosyal grupların aleyhine olabilir. Örneğin büyük kentlerde ard arda açılan büyük alışveriş merkezleri varlıklı sosyal kesimleri memnun ederken, yoksul kesimleri pek ilgilendirmez, ya da büyük alışveriş merkezi çevresinde yer alan küçük esnaf ve tüccarın gelir düzeyini düşürecektir.

İmar kararlarında bir kaç katlı konut alanı parseliyken, aynı parselin yüksek yoğunluklu ticaret merkezine dönüştürülmesi, başka bir deyişle parselin değişim değerinin artırılması sıradan bir imar planı kararı olmayıp karar değişim

sürecinde bir dizi mutabakatlar sonu politik bir süreç olduğunu gözardı etmememiz gerekir.

Belirli bir zaman diliminde kimi zaman “kullanım değeri”, kimi zamansa “değişim değeri” ile ön plana çıkan inşa edilmiş mekanın değerinin yeniden artırılması çoğu zaman olasıdır. Örneğin köhnemiş tarihi bir yapının usulüne uygun onarılacak kazanılması hem “kullanım değeri”, hem de “değişim değeri” artıracaktır. Zira onarım hizmetleri, emek ve sermaye işbirliği ile bir “katma değer, valeur ajoutée) oluşturulmuştur. Tarihi yapının onarım sonrasındaki bu değer artışı, o yapının niteliğine uygun bir işlevle donatılması değerini daha da artıracaktır. Diyelim ki, köhnemiş, yer yer yıkılmış bir medrese külliyesi, ya da bir dinî külliye olarak Küçük Aya Sofya (St. İren Kilisesi) onarılacak üst düzeyde sanat etkilikleri işlevi ile donatıldı. Bu durumda söz konusu yapıların piyasa değerleri ile ölçülemeyecek niteliklerinin yeniden kazanılması kültürel içerikli bir “kullanım değeri” yaratmaktır.

Bir kentin imar hudutları dışındaki bir ayçiçeği tarlasının imar hudutları içine alınarak TAKS, KAKS, H, İŞLEV kararları ile kentsel parselde dönüştürülmesi bir “katma değer” sağlama sürecidir. Ancak iktisat biliminde katma değer, emek, sermaye yatırım ve ihtisas gerektiren bir süreçtir. Sütün peynire dönüştürülmesi gibi... Oysa kentsel mekânda bu sürecin araçları salt karar alma kolaylığı içindedir. Gelecekteki 10 veya 20 yıllık nüfus ve işlev tahminleri ile yapılan imar planı (veya revizyonu) çalışmalarında gereken alandan daha fazla alanın planlanması bu nedenledir. Ya da yukarıda değindiğimiz gelişmelerin tam tersi plan kararı olarak gündeme gelebilir. Ay çiçeği tarlanız imar kararı ile futbol sahasına, yeşil alana, eğitim, dini tesis alanına dönüşebilir. Böyle bir şanssızlığa düşmemek politik alandaki becerilerinize, ilişkiler ağı içindeki sağlayabildiğiniz mutabakatlara

bağlıdır. Bu durumda iktisadi değer artışı beraberinde politik stratejileri de gerekli kılar.

Bu bahis içinde, görünmeyen, ancak hissedilebilen, dilimize “soyut kültür mirası, patrimoine intangible” olarak geçen kavramın mekansal yapılanmalar içindeki konumuna kısaca değinmekte yarar var:

Piyasadaki sirkülasyon sürecinde değişim değerinin pek geçerli olamayacağı, bizim iç dünyamızda sevgi ve saygınlığı olan nesnelere, yapılar ya da alanlar vardır. Örneğin böyle bir yapı, doğduğumuz, büyüdüğümüz, anılarla yüklü bir ev olabilir. Ev köhneleşmiştir, çatısı çökmüş, duvarları yer yer çatlamıştır; artık oturulamayacak durumdadır. Bu evin uygun tarzlarda restorasyonu evin hem kullanım, hem de değişim değerini artıracaktır. Böyle bir sonuç ta bizi mutlu edecektir. Oysa bu yapının yerine çok katlı bir konut ya da işyeri bloğunun yapılması yapı parselinin değişim değerini artıracaktır, ama bizi de düş kırıklığına sürükleyecektir. Bir iktisadî değer artışı süreci mutsuzluklara da neden olacaktır. Örneği yan yana gelebilecek tarzda çoğaltırsak sorun toplumsallaşacaktır. Sözü, 5366 sayılı “Yıpranan tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların yenilenerek korunması ve Yaşatılması Kullanılması” Yasası’na getirmek istiyoruz. İlk bakışta masum ve iyi niyetli görünümüne karşın bu yasa iyi irdelendiğinde ve uygulamalara bakıldığında tarihi kentsel mekanın “değişim değerinin” o alanda yaşayanların aleyhine artırılması amacını içermektedir. O alanda yaşayanların dışlanarak dağıtılması o vakte kadar oluşmuş komşuluk, akrabalık ilişkilerini, yardımlaşmayı, dayanışmayı da dağıtacaktır. Küçük esnaf o vakte kadar oluşturabildiği müşteri çevresini kaybedecektir. Bir sosyal dokuyu hiç leştirerek “dönüşüm” yapılması o kentsel alanın değişim değerini (yani yaygın kullanılan kavramı ile kentsel rantı) artıracak, ancak görünmeyen kültür

mirasını yok edecektir. Buna verilebilecek en tipik örnek İstanbul Fatih Belediyesi tarafından uygulanan Sulukule (Hatice Sultan ve Neslişah Mahalleleri) proje ve uygulamalarıdır. Proje, çok gelişmiş oto ulaşımı ana arterleri ile çevrilmiş, 15 ve 16.yy'dan kalma tarihi külliyelerle zengin, kentin merkezinde, roman vatandaşların oturduğu, fiziki açıdan çöküntü, sosyal açıdan yoksulluğun hüküm sürdüğü bir alandır. Fakat bu alan kültürel açıdan (yani mekanın kullanım değeri açısından) çok zengin sosyal ve kültürel bir dokuya sahiptir. Ve bu alanda oturanların esas uğraşısı özgün roman müziği yaratıcılıklarıdır. Uygulamalar sonunda bu istisnaî sosyal doku dağılacaktır. Dolayısı ile müzik yaratıcılıkları da yok olacaktır. Bu bağlamda denilebilir ki mekanın değişim değerinin artırılma yöntemleri cangıllaşmıştır. Öyle görünüyor ki, bu yasa yoluyla ülkenin bir çok yerindeki uygulamalarla "görünmeyen kültür mirası" bir mozaikin renkli taşlarının tek tek düşüp kaybolması sürecine girmiştir. Bu sürecin neye mal olacağı konusu ise ayrıca ele alınması gereken bir sorunsaldır.

SONUÇ YERİNE

Beşeri mekân hiçbir zaman nötr değildir; hiçbir zaman da nötr olmadı. Halihazır durumu ile sahiplenilmiştir; o halde politiktir ve ideolojiktir. Dışarıdan gelen politikalar ve stratejilerle yeniden biçimleniyor görünümünde ise de yanılgıya düşmemelidir. Söz konusu politikaları ve stratejileri mekanın iç dinamiği oluşturur. İnsanın yaptığı, mevcut üretim ilişkileri ile kullanım ve değişim değerlerinin uygulanacağı alanların tercihini yapmaktır, yapabilmek için de üst yapıyı (kurumlar, yasalar) revise etmektir.

Mekanın değişim ve kullanım değerlerinin yönlendirilmesi kuşkusuz bina ya da parsel ölçeğinde kalmayacaktır. Küçük kentsel mekanların daha büyük kentsel mekanlarla, metropol alanlarla, kırsal mekanlarla, hatta

ülkelerarası beraberliklere varan ilişkiler ağını içerir. Bu nedenle belirli bir mekanın diğer çevresel mekanlardan, hatta denizaşırı mekanlardan bağımsızlığı, etkilenemezliği söz konusu olamaz. Ülkeler arası savaşlar, ittifaklar, Avrupa Birliği, Büyük Orta Doğu Projesi, NATO, İMF ve diğer kurumsallaşmalar sermaye olarak sahip olunan ülkesel mekanın değişim değeri niteliğinin yeniden oluşturulması, buna paralel olarak kullanım değerlerinin (kültürel anlayış, estetik) yeniden kurgulanmasıdır. Uluslar arası büyük ittifakların fonunda fark edilmesi zor olsa da ülkelerdeki üretim tarzlarının yeniden biçimlendirilmesi için işbölümü deseni hakimdir. O halde, mekânın ekonomi politikasında, yerelden dünya ölçeğine, hatta yaşamın tüm alanlarını belirleyicilik vasfı vardır.

Böyle bir yapılaşma içinde nötr ve tarafsız olamazlar. Sosyal bilimler mevcut durumu benimsetmeye yönelik betimlemeleri yineleyecektir. Reel olanın strüktürü bozmayacak tarzda dönüşümünü ve bu dönüşüm sürecindeki sorunsal konu edecek, ama varoluş durumunun antagonist çelişkilerinin irdelenmesini benimsemeyecektir.

DİPNOTLAR

- 1) Gündüz ÖZDEŞ, Şehirciliğe Giriş, İTÜ yay.
- 2) Henri LEFEBVRE bu kuramını İlk kez Paris Üniversitesi Şehircilik Enstitüsü'nde 1968 yılının Mayıs ayında dile getirmiştir. Buna tanık olmanın mutluluğunu hâlâ yaşıyorum. Daha sonra görüşlerini Espace et Societé dergisindeki makaleleri ve aşağıda belirttiğimiz kitapları ile yayımlamıştır.
*Le Droit a La Ville, Ed. Anthropos. Paris. 1968
*Du Rural a L'Urbain, Ed. Anthropos. Paris, 1970
*Espace et Politique, Ed. Anthropos. Paris, 1972
*La Pansée et La ville, Ed. Anthropos, Paris, 1972
- 3) Adam SMITH, Recherches Sur La Nature et Les Causes de la Richesse des Nations, Ed. Gallimard (idées), Paris, 1979 ,ss .209_214

- 4) Karl MARX, Contribution a La Critique de L'Economi politique, Ed.Social Paris,1957,ss. 39,4951,103,108,196,216,224235,_237
- 5) Henri LEFEBVRE'in görüşlerini aktaran çeviri çalışmalar birkaç yıldır yapılmaktadır. Ancak yukarıda dipnot olarak verdiğimiz doğrudan kentsel olguya dair görüşlerini kapsayan kitap çevirilerine henüz rastlayamıyoruz. Bu büyük düşürürün kentsel bağlamda görüşlerinin ülkemizde sadece birkaç kişi tarafından bilinmesi büyük eksikliklerdir. Oysa temel yapıtların yayımlanmasından günümüze yaklaşık 40 yıl geçmiştir.
- 6) Thomas SUAVET, Dictionnaire économique et Social, Ed. Ouvrieres, Paris,1962, ss.441_443

Konuya ve sözkonusu tartışmalara ilişkin olarak;

R.GUIHENEUF, Le Probleme de la Theorie marxiste de la Valeur, Ed.Colin, Paris,1952
F.PERROUX, La Valeur, PUF, Paris, 1942
L.LAVELLE, Traité des Valeurs,PUF,Paris, 1950